

Religionens geografi

– en förbisedd aspekt i landskapet

I sin postuma bok om den märklige geografen, tänkaren och författaren Arnold Norlind (1883–1929) citerar Sven Godlund den likaledes märklige geografen Richard Sandler, mera känd som politiker och utrikesminister, som i en artikel 1908 definierar geografiämnets strävan som ”att *placera föremål och företeelser i det gemensamma rum, varur de av andra vetenskaper lösryckts, och där studera deras inbördes relationer*” (Godlund, 2009: 32).

Vid en norsk konferens om *Religion og geografi* noterade jag att religionsvetarna definierade geografi inte som disciplinen, ”jordbeskrivning”, utan som *naturen*, objektet för religiös dyrkan och användning. Även i en bok med titeln *The location of religion: A spatial analysis* skriven av en känd religionsvetare Tim Knott är rumsligheten i första hand metaforisk.

I sin lärobok *The Geography of Religion* (Stump 2008) noterar professor Roger W. Stump att kulturens geografi inte har upp-

märksammats av andra geografer. Hans egen inriktning är närmast på religionens inre rumslighet, med nyckelord som: *Distributions, spatial contextuality, spatial behavior of religious groups and the use and meaning of sacred space*. Mitt eget intresse är snarare religionens materialitet i landskapet, i första hand byggnader, symboler, gravplatser, men även fördelningen av anhängare och deras rumsliga agerande.

Natur och teknik i religionens tjänst

Naturen har en religiös betydelse i nomadiska kulturer, till exempel den samiska och i den förkristna ryska dyrkan av björkskogen. I den ortodoxa kyrkan har berg (Meteora och Agion Oros/Athos i Grekland), och öar (Valaam, Solovetsk och Kizji i Ryssland) ofta valts för kloster. En annan aspekt av naturen är dess anknytning till förhållandena vid religionens

Några exempel på relationen mellan faktorer och rumsliga karakteristika (Lundén, 2015a:193)

	lokalisering	fördelning	nätverk	kärna	gräns
natur	ö, berg	skog			strand
demos		utbredning	diaspora		
technos		utsändning	nät (web)		
reglering	utnämning	territorium			definition
marknad		optimering		Centrum	
påtryckning		formalisering			
kommunikation	symbol	omland	språk		

heliga platser, exempelvis dygnsrutmen, som ställer till problem för muslimer i polnära områden med dess korta sommarnätter, vilket gör ett strikt följande av ramadan omöjligt (Berglund and Sorgenfrei 2009). Nordliga förkristna religioner var istället ofta knutna till årstidsväxlingarna, där midvinterns jul kristnades till ett födelsefirande och midsommar till döpardag.

Utan att hänfälla till naturdeterminism kan man konstatera att vissa stränga varianter av protestantism som Laestadianism och Schartuanism är vanligast i områden med karga naturförhållanden, och även i Norge är liknande samfund starkast i de västra kustbygderna med dess tidigare hårda livsvillkor (Baldersheim & Fimreite, 2005:766; Hoel 1996). Sveriges frikyrkybygder (Småland, Västerbotten) karakteriseras av småbruk, småindustri och avsaknad av stora gods (Gustafsson 2000:87).

Den *demografiska* aspekten på religion handlar om en religiös grupps fördelning i rummet. Direkta eller indirekta förhållningssätt påverkar en grupps expansion eller kontraktion. Grupper med hög fruktsamhet som menoniter och duchoborer har spritts i kolonier men även reglerats geopolitiskt genom fördrivning (se nedan). Utbredningen av en religiös grupp kan starta slumpvis, som den starka koncentrationen av assyrier/syrianer i och omkring Södertälje, resultatet av en inbjudan till 200 kristna flyktingar från Turkiet, Libanon och Syrien 1966 att bosätta sig på olika platser i Sverige. Genom familjeband och ryktesspridning har en plats i ett osannolikt nordligt, protestantiskt land nu blivit ett världscentrum för östkristendom (Björklund 1981). Missionsstationer i västeuropeiska kolonialområden har lett

till etablering av nordliga statsreligioner och frikyrkor i Afrika, Indien och Sydamerika (Gunner 2015) och – som en följd av bibelöversättningar – till etableringen av olika skriftspråk till närliggande dialekter beroende på från vilket land missionärerna kom (Janson 1999:56).

En annan demografisk aspekt är de livsbanor som skapas av människor i religionens tjänst, alltså missionärer, präster, munkar och nunnor samt deras personal. Medan vissa grupper lever stationärt i nästan hela sitt liv gör andra karriär genom att flytta runt mellan sektens lokaliseringar. I en bok med den träffande titeln *Chains of Opportunity* har HC White (White 1970) analyserat livsbanorna för präster i en amerikansk baptistkyrka i en hierarkisk stege av ”levebrödspositioner” (Hägerstrand 1975) där prästseminariet bildar utgångspunkt för förflyttningar till allt bättre positioner beroende på var vakanser uppkommer i ett rumsligt spel om utbud och efterfrågan.

Kan *teknik* påverka religionens geografi? Utan krigsteknikens resultat skulle Europas och Västasiens religionskarta se mycket annorlunda ut. Etnisk rensning föregicks av de otrognas fördrivning eller avlivning och pågår fortfarande. Men teknik används även i fredligare missionering. Efter andra världskriget utnyttjades kortvågsradio för att sprida religion. Radio Vaticana hade ett stort programutbud på många språk, och när pingstväckelsen inte fick plats i svensk monopolradio skaffade man sändare i den internationella staden Tanger för IBRA radio som sände till pingstvännen i många länder. Evangeliseringskampanjer bedrivs ofta med TV av missionerande samfund och har använts

särskilt aktivt i före detta kommuniststater. Nätbaserade medier har hjälpt utspridda grupper, särskilt diasporasamfund att kommunicera oberoende av avstånd (Davie 1998:98).

Transporter, bebyggelse och fysisk infrastruktur kan också ses som en aspekt av teknik. I det glesbyggda Norrland och under den statliga kyrkoplikten bildades kyrkstäder, där folk från avlägsna delar av socknen kunde övernatta, för övrigt en av få svenska doktorsavhandlingar i geografi med religiös anknytning (Bergling 1964).

Religionens geopolitik

Reglering, eller organiserad auktoritet, innebär ett beslut som gäller för en grupp människor, vanligen definierad som medborgare i en stat, alltså ett territorium. Religionen har sin egen geopolitik. Från medeltiden och framåt hade staterna i Europa olika förhållningar till gudstron. För det Tyska Kejsarriket med dess mängd av småstater och självstyrande städer definierades förhållandet mellan territorium och religion i Freden i Augsburg 1555 som *Cuius regio, eius religio*, den som regerar bestämmer religionen, men bara för de katolska och lutheranska varianterna, övriga var förbjudna eller åtminstone förtryckta. Ediktet i Nantes 1598 gav vissa rättigheter till hugenotterna (kalvinister) i Frankrike, men när ediktet upphävdes 1685 skapade detta en massflykt till Brandenburg (sedermera Preussen) vars kungar uppmuntrade denna strängare variant av protestantism (Lundén 2015 b). Det stora Polsk-litauiska Samväldet (1385–1795), en sorts adelsrepublik, var det mest multinationella och multireligiösa territoriet i Europa, och

det blev ett hem för de judar som tvingades bort från södra Tyskland, men även för karaimer och muslimska tatarer. Mot slutet av Polens existens före dess delning och upphörande 1795 ökade katolska kyrkans makt. Dessutom gjordes en kompromiss med Vatikanen som lät ortodoxa bilda en grekisk-katolsk kyrka (uniater) med påven som överhuvud men med ortodoxa riter, vanlig i västra Ukraina och östra Slovakien och ännu idag hatad av den ortodoxa kyrkan. Spanien och Portugal körde 1492 ut sin judiska befolkning, som välkomnades i det multireligiösa Osmanska riket. I det ryska imperiet gjorde sig den ortodoxa kyrkan 1589 fri från Konstantinopel och gjorde anspråk på hela Rus, dvs alla rysar och deras bosättningsområden (Bodin 2015). När Ryssland expanderade accepterades de införlivades religion och till etnisk rensade områden (som i Nya Ryssland, erövrat från turkiska khaner) inbjöds kolonister från Västeuropa, särskilt från Tyskland, varav många tillhörde trakasserade minoritetsreligioner i hemländerna. Däremot behandlades etniska ryssar automatiskt som ortodoxa, och vissa avvikande grupper som mennoniter och duchoborer förvisades eller vägrade döpa sig varför de blev ”icke-existerande”. Gammaltroende ortodoxa som 1666 motsatte sig en kyrklig reform flyttade till de före detta svenska eller polsk-litauiska områdena, som behöll en viss religionsfrihet (Werth 2014). I Storfurstendömet Finland, med svensk grundlag och ryske tsaren som överhuvud, bevarades den ”svenska” statskyrkan – (Jansson 2015). Domkyrkan i Helsingfors, uppkallad efter tsar Nikolai ligger framför den ortodoxa (se fig. 1.) men under slutet av 1800-talet byggdes stora ortodoxa kate-

Figur 1. Den evangeliska domkyrkan i Helsingfors byggdes 1830–1852 och fick namn efter Storfursten av Finland, tsar Nikolai av Ryssland, och placerade symboliskt i storfurstendömet huvudstad med statyn av Alexander II framför. Den ortodoxa kyrkan ligger på tomten bakom. Under slutet av 1800-talets ryska nationalism byggdes nya ortodoxa katedraler på framträdande platser i alla imperiets större städer. Foto Thomas Lundén 1982.

draler i Finland och ryska Baltikum samt i Polen – symboler för ryssländsk makt.

I Norden härskade den lutherska protestantismen, men Sverige fick i sin östra riksdel en ortodox minoritet som till stora delar flyttade till Ryssland och bildade en finskspråkig exklav i staden Tver. De kalvinistiska valloner som rekryterades till uppländska bruk fick hålla gudtjänster men assimilerades efterhand i den lutheranska statskyrkan (Hållander). Även i Danmark-Norge behölls statskyrkans monopol, men under inflytande av merkantilismen utnyttjade kungamakten de speciella geopolitiska förhållandena i Schleswig och Holstein till att inbjuda folk av främmande

religioner till särskilda fristäder. Bland annat sökte man locka sefardiska judar (alltså den grupp som flytt från Spanien och Portugal till Osmanska riket men även till Nederländerna) eftersom dessa ansågs duktiga handelsmän och penningexperter. Med upplysningen under 1700-talet försökte flera regenter att öppna sina områden för innovativa grupper, judar, kalvinister och katoliker. Gustav III genomdrev mot präster och borgare (som hade starka egenintressen) först att Marstrand 1775 gjordes till en Porto Franco med rätt för judar och katoliker att bosätta sig, och 1782 tillåtelse för judar och katoliker att slå sig ned i Stockholm, Göteborg och Norrköping. Sist

ut med allmän religionsfrihet i Norden var förvånansvärt Norge som i sin konstitution av 1814 slog fast:

Den evangelisk-lutherske Religion forbliver Statens offentlige Religion. De Indvaanere, der bekjende seg til den, ere forpligtede til at opdrage sine Børn i samme. Jesuitter og Munkeordener maae ikke tales. Jøder ere fremdeles udelukkede fra Adgang til Riget.

Det skulle dröja till 1851 innan lagen ändrades och Norge fick religionsfrihet. I Finland levde Gustav III:s lag formellt, där inga städer i Finland var öppna för judar, men östeuropeiska judar och muslimer kom in från gamla polsk-litauiska och tatariska områden, som handelsmän och soldater. Först i och med Finlands självständighet 1918 gavs allmän religionsfrihet och både evangelisk och ortodox tro blev statsreligioner.

Världskrigen, förintelsen och Kalla kriget påverkade världens, särskilt Europas politiska geografi, vilket ibland ledde till paradoxala resultat. I det muromgivna Väst-Berlin fann ryska judar (ofta efter misslyckat uppehåll i Israel) en fristad på grund av stadens speciella status, formellt utanför västtysk jurisdiktion. I det brittiska men självstyrande Gibraltar finns flera livaktiga judiska församlingar som lyckats överleva på grund av att Det Förenade Kungariket ignorerade en statut i Freden i Utrecht 1713, i vilken Gibraltar blev brittiskt, som lyder

Her Britannic Majesty, at the request of the Catholic King, does consent and agree that no leave shall be given, under any pretext whatsoever, either to Jews or Moors

Figur 2. I Gibraltar finns flera synagogor i brittiskt trots mot fredsavtalet 1713. Foto Thomas Lundén 2013.

to reside or have their dwellings in the said town of Gibraltar.
(Se även Lundén 2013: 91–92).

I nutiden har olika stater olika bindningar till religion, från ”gudsstater” som Vatikanstaten, Saudiarabien och Iran till en total separation mellan stat och religion (Frankrike och USA).

Värdenas marknad: ekonomi och kultur

Marknaden. Den ekonomiska marknaden har inga gränser, men transaktionskostnader och regleringar påverkar lokaliseringen av verksamheter, byggnader och

fysiska symboler i landskapet. I liberala ekonomier med fri konkurrens måste varje plats "betala sig". Läget för religiösa tempel och gravplatser handlar därför om varje samfunds möjligheter att hävda sina rumsintressen. Men i motsats till andra verksamheter har religion en symbolisk betydelse som gör att lokaliseringsföretsättningarna blir något annorlunda. Staten och lokala traditioner har nästan alltid en reglerande inverkan, även i annars planlösa samhällen. I kejsartidens Helsingfors styrdes de officiella templen av överheten, medan de fria församlingarna fick hålla sig till vad marknaden erbjöd:

Uppdelningen av staden i två symbolmiljöer, de "bättre" och de "sämre" stadsdelarna, slår lika tydligt i den institutionella lokaliseringen. Det var ej bara de mosaiska trosbekännarnas religiösa institutioner, som nu låg ytterst i nordväst. Här hade mohammedanerna sin gudtjänstlokal, här låg frikyrkoförsamlingarnas bönehus, välgörenhetsföreningarnas barnhem och asylor (Åström, 1957: 287).

De judiska gettona i de medeltida och tidigmoderna städerna i Italien och Centraleuropa låg ofta i stadens utkant men innanför stadsmuren, områden med låga värden ekonomiskt och kulturellt (Book och Stier 2004). I det polsk-litauiska Krakow bestämdes att judarna skulle få bo alldeles utanför staden, i Kazimierz som idag, efter förintelsen, upplever en våg av nostalgiturism.

Balansen mellan marknadsvärde och politisk reglering kan således leda till olika resultat. I de döende gruvorterna i södra Wales rivs de stora frikyrkorna eller används till sekulära ändamål (t.ex. bil-

reparation). Men vanligen har religiösa byggnader och gravplatser längre livslängd än deras tillbedjare. Övergivna "heliga" byggnader och platser för officiella religioner tenderar att klassas som kulturminnen och därmed trotsa marknadens krav. Religionsvetaren Tim Knott noterar att sekulära stater (som Sverige och Tjeckien) ofta är bäst på att bevara religiösa byggnader och symboler genom planprocessen (Knott 2005:47).

Ett ekonomiskt resonemang, om än kanske omedvetet, kan man finna i samfundens rekrytering av proselyter, i valet av missionsstationer i en främmande omgivning och i vilka platser man väljer för att visa fram och dela ut traktater.

Sociokulturellt tryck och konventioner. Med tryck menas här att man inom en religiös kultur förväntar sig att medlemmarna betar sig på ett visst sätt. Religion innebär ritualer, av vilka somliga har en rumslik karaktär, som processioner, pilgrimsvandringar (exempelvis till Santiago de Compostela, Lopez 2013:1–2), mormonungdomarnas missionsresor, för att inte tala om den gigantiska hajj, pilgrimsresan till Mecka. Inom kristendomen har platser där uppenbarelser sägs ha skett utvecklats till säregna turistdestinationer med turistbyråer, souvenirbutiker och läkarstationer: Lourdes, Fátima, Częstochowa och på senare tid Medugorje i Bosnien-Hercegovina.

Religiösa handlingar förändras också genom imitation och innovation. I den svenska lutherismen infördes något paradoxalt Alla Helgons Dag under 1900-talet, och det uppstod en tradition att tända ljus vid anhörigas gravar, som spred sig över landet och även till vissa delar av grannlän-

Figur 3. I de före detta tyskprotestantiska byarna i Kaliningraad exklaven har kyrkorna fått förfalla. Foto Thomas Lundén 2006.

derna. Etnologen Mats Rehnberg försökte i sin doktorsavhandling spåra detta innovationsförlopp som kanske uppstod med flyktingar från Karelen (Rehnberg1965). Religiös förändring inträffar rumsligt ojämnt även inom samma religion. I Kristina Franzéns studie av kyrklig förändring i två stift visar hon att Småland under 1800-talet hade en stark demografisk tillväxt som ledde till byggande av nya stora kyrkor, medan Sörmland med sina adelsgoods hade låg befolkningstillväxt (och/eller stor utflyttning) och att godsägarna vårdade de gamla kyrkorna med sina släktgrifter. Flera faktorer medverkade alltså: Naturen,

demografin och markägandet (alltså reglering), samt en ekonomisk rationalitetsfaktor, strävan att lägga den nya kyrkan och dess förvaltning centralt i förhållande till befolkningen (Franzén 2004).

Symboler och kommunikation: Symbol, av grekiska *symbolon* – ”tecken”. En symbol är en representation av en (annan) sak, ett abstrakt begrepp, en idé eller egenskap. Eftersom religion är dyrkan av något heligt som inte syns är symboler oerhört viktiga för troende, men kan vara obegripliga eller osynliga för utanförstående. I landskapet märks byggnader, begravningsplatser och statyer med tydlig religiös innebörd men

Figur 4. I den högsorbiska byn Radibor (sorbiska Radwor) har de katolska gravstenarna inskription på sorbiska. Foto Thomas Lundén 1992.

även flertydiga symboler som korsflaggor, gravar över fallna soldater och nationalistiska symboler med anspelning på statens religion. Särskilt tydlig är detta i gränsområden mellan stater med olika statsreligion (Lundén 2011). I Pskov, en av Rysslands gränsstäder mot Estland, står en gigantisk staty över Aleksander, prins av Novgorod som fick namnet Nevsky sedan han 1240 besegrat en svensk armé vid floden Neva. Två år senare vann han ett slag på sjön Peipus mot den katolska Tyska korsriddarorden. Nevsky helgonförklarades och ses som den Heliga Religionens gränsvakt mot det främmande. Den centralt och provocativt placerade ortodoxa katedralen i Reval (Tallinn) fick namnet Aleksander Nevsky

(Brüggemann 2008). Men det finns även ”negativa” symboler. I den del av tidigare tyska Östpreussen som nu är den ryssländska exklaven Kaliningrad har protestantiska bykyrkor fått förfalla, och på senare tid har några rustats upp till ortodoxa kyrkor (se fig 3.).

I tyska områden som togs över av Polen 1945 omvandlades kyrkorna till katolska, men kyrkogårdarna skövlades för att utplåna spåren av många hundra års tysk närvaro (Opitowska 2010). Nu har några gamla tyska gravstenar satts upp som minnesmärken.

Medan kult kan kommuniceras genom symboler och symboliska handlingar kan *språk(et)* fungera både som en symbol och

ett sätt att kommunicera. Medan den nutida definitionen på en etnisk minoritet oftast är knuten till ett avvikande språk var länge religionen den starkaste markören för gruppstillhörighet inte minst i det svensk-ryska gränslandet på 1600-talet. Ortodoxa kallades ryssar, lutheraner svenskar (Kataljala, 2006:350). I Polen är fortfarande det emotionella bandet mellan kyrka och stat så starkt att somliga forskare talar om en ”etnisk avgränsning” mot polsktalande protestanter, judar, ortodoxa och grekisk-katolska medborgare (Pasięka 2012:72–74). I andra fall kan kyrklig ”främmandestatus” medverka till att bevara en kultur som annars skulle gått under, assimilerad i storsamhället. I östra Tyskland finns två grupper sorbisktalande. Den ena är de katolska högsorberna, har bevarat sitt språk mycket bättre i en annars evangelisk omgivning än de evangeliska lågsorberna där högtyskan blev gudstjänstspråk. För högsorberna blev språk och religion ett gemensamt skydd (Walde 2006, se fig. 4), Fimreite (2005).

Valet av gudstjänstspråk har annars varit viktigt för definitionen av vad som är en nation. I de protestantiska staterna var det en princip (med viktiga undantag) att predika och ge ut biblar på befolkningens modersmål, vilket kan ha medverkat till att estniskan och lettiskan och kanske till och med finskan överlevde och kunde bilda den symboliska grunden för tre nationalstater.

Är detta geografi?

De olika faktorer som nämnt som bestämmande för var religion *äger rum* är givetvis starkt inbördes beroende. Knott framhåller

(Knott 2005: 60) att platser för religionsutövning inte bara har en fysisk lokalisering utan även, och viktigare, sociala och mentala implikationer. Det är därför sällan som en lokalisering kan förklaras med enbart en faktor.

Som redan Richard Sandler påpekade måste en god geograf studera sina objekt i förhållande till den omgivning de hamnat i. Till skillnad från många andra av ämnets objekt har religionen många former, från förfallande kyrkor till mormonungdomarnas missionsresor. Det finns ingen lokaliseringsteori för vidden av religiösa företeelser. Men om man som Torsten Hägerstrand ser landskapet som både en begravningsplats och en skapelsevagg, (*a graveyard and cradle of creation*). Hägerstrand (1983, 283) så är det religiösa landskapet ett resultat av krafter som tävlar med helt andra anspråk, om att få plats, ekologiska och ekonomiska. Geografen som skall förklara religiösa företeelsers belägenhet i rummet måste alltså förstå även konkurrerande faktorer.

Religionen har en rumslik komponent, mera horisontell än vertikal.

Litteraturhänvisningar

- Baldersheim, Harald och Anne Lise Fimreite. 2005. Norwegian centre–periphery relations in flux: Abolition or reconstruction of regional governance? *West European Politics*, 28:4, 764–780
- Bodin, Per-Arne (2015) The Russian Orthodox Church, its domains and borders, *Crossings and Crosses. Borders, Educations, and Religions in Northern Europe*, edited by Jenny Berglund, Thomas Lundén and Peter Strandbrink, Walter de Gruyter Inc. Boston/Berlin, 191–211.

- Bergling, Ragnar (1964) *Kyrkstaden i övre Norrland: kyrkliga, merkantila och judiciella funktioner under 1600- och 1700-talen*, Umeå: Skytteanska samfundet.
- Berglund, Jenny och Sorgenfrei, Simon (2009) *Ramadan en svensk tradition*, Arcus. Lund.
- Björklund, Ulf (1981) *North to another country. The formation of a Suryoyo community in Sweden*, Stockholm studies in Social Anthropology, Stockholm.
- Book, Tommy & Jonas Stier (2004) *Ghettot – som geografisk, historisk och sociologisk företeelse*. Studentlitteratur, Lund.
- Brüggemann, Karsten (2008) Wie der Revaler Domberg zum Moskauer Kreml wurde: Zur lokalen Repräsentation imperialer Herrschaft im späten Zarenreich, i *Imperiale Herrschaft in der Provinz. Repräsentationen politischer Macht im späten Zarenreich*, edited by J. Baberowski and others., Frankfurt am Main: Campus, 187–189.
- Davie, Grace (2000) *Religion in Modern Europe, A Memory Mutates*. Oxford University Press, Oxford.
- Franzén, Kristina (2004) *Att flytta Axis Mundi: om det kyrkliga landskapets struktur och förändring i Strängnäs och Växjö stift 1780–1880*. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms Universitet, Stockholm.
- Godlund, Sven (2009) Nära och fjärran – en studie av Arnold Norlind som geograf. *Supplement Svensk Geografisk Årsbok 2009, årgång 85*. Sydsvenska Geografiska Sällskapet, Lund.
- Gunner, Gunilla (2015) Ett fotfäste i Afrika – om grundandet av svenska missionsstationer under 1800-talet, i *Ymer 2015 Sverige utanför*, 103–118.
- Gustafsson, Göran (2000) *Tro, samfund och samhälle. Sociologiska perspektiv*, Bokförlaget Libris Örebro.
- Knott, Kim (2005) *The Location of Religion. A spatial analysis*, Equinox Publishing House, London & Oakville.
- Hoel, Oddmund L. (1996) *Nasjonalisme i norsk målstrid 1848–1865*, KULTs skriftserie 51 Noregs forskingsråd, Oslo.
- Hållander, Tore (1999) *Vägen in i sockenkyrkan: de uppländska vallonernas religiösa assimilation 1636–1693*, Acta Universitatis Upsalensis, Uppsala.
- Hägerstrand, Torsten (1975) Survival and arena. *The Monadnock* vol 49, The Geographical society, Worcester, Mass. 9–29.
- Hägerstrand, Torsten (1983) In search for the sources of concepts”. I *The practice of geography*, edited by Anne Buttimer, Longmans, London & New York 238–256.
- Janson, Tore (1999) Södra Afrikas språk. *Ymer 1999: Södra Afrika*, 52–61.
- Jansson, Torkel (2015) “Svenskheten” – tjockare än det Östersjövatten som omger och håller den samman?, *Ymer 2015 Sverige utanför*, 39–62.
- Knott, Kim (2005) *The Location of Religion. A spatial analysis*. Equinox Publishing House, London & Oakville.
- Lopez, Lucretia. 2013. How long does the pilgrimage tourism experience to Santiago de Compostela last? *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage* Vol.1:2, 1–10.
- Lundén, Thomas (2011) Religiösa symboler som gränsmarkeringar mellan Öst och Väst i Europa. En kulturgeografisk aspekt. *CHAOS Skandinavisk tidskrift för religionshistoriske studier*. Nr 55, 2011:1.91–105.
- Lundén, Thomas (2013) Gibraltar – imperialistisk koloni eller rojalistisk ministat? *Geografiska Notiser* 2013:2, 90–94.
- Lundén, Thomas (2015a) The spatiality of religion, i *Crossings and Crosses. Borders, Educations, and Religions in Northern Europe*, edited by Jenny Berglund, Thomas Lundén and Peter Strandbrink. Walter de Gruyter Inc. Boston/Berlin, 191–211.
- Thomas Lundén (2015): Geopolitics and religion – a mutual and conflictual relationship. Spatial regulation of creed in the Baltic Sea Region, *International Review of Sociology: Revue Internationale de Sociologie*, DOI: 10.1080/03906701.2015.1039268, 1–17.
- Opiłowska, Elżbieta (2010) *Stadt – Fluss – Grenze. Geteilte Städte an der deutsch-pol-*

- nischen Grenze*. Willy Brandt Zentrum für Deutschland- und Europastudien der Universität Breslau, Wrocław. <http://www.daad.de/imperia/md/content/de/zentren/opilowska.pdf>, 11.08.2010.
- Pasięka Agnieszka (2012) *Seven Ways to God: The Dynamics of Religious Pluralism in Rural Southern Poland*, Dissertation: Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Halle.
- Stump, Roger W. (2008) *The Geography of religion. Faith, place and space*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham etc.
- Walde, Martin (2006) Katholisches versus evangelisches Milieu bei den Sorben, i *Lětopis*, Band 53, Heft 2, 15–28. Ludowe nakładnistwo Domowina, Budyšin/Bautzen.
- Werth, Paul W. (2014) *The Tsar's Foreign Faiths. Toleration and the Fate of Religious Freedom in Imperial Russia*, Oxford University Press, Oxford.
- White, Harrison C. (1970) *Chains of Opportunity: System Models of Mobility in Organizations*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Åström, Sven-Erik (1957), *Samhällsplanering och regionsbildning i kejsartidens Helsingfors*, Mercators tryckeri, Helsingfors.

*Thomas Lundén är professor emeritus i kulturgeografi vid Centrum för Östersjö- och Östeuropaforskning, Södertörns högskola.
Mejl: thomas.lunden@sh.se*

kontakt med kretsarnas styrelser

*Fullständiga uppgifter om kretsarna, deras styrelser och verksamhet finns på
www.geografitorget.se*

Södra kretsen

Ordförande: Magnus Grahn, Ö Vallgatan
5 B 22361 Lund,
mejl: magnus.grahn@uvet.lu.se

Stockholmskretsen

Ordförande: Gunvor Larsson, Furunäsvägen 12, 181 43 Lidingö, tel: 08-765 5307,
mejl: gula@enskildagymnasiet.se

Östra kretsen

Ordförande: Pia Anderson, Kungsbro
Grindtorp 2, 590 75 Ljungsbro, tel 013-
663 89, mejl: piaan613@gmail.com

Vänerkretsen

Sekreterare och kassör: Ann Engström
Åberg, Hjortronstigen 2, 695 30 Laxå, tel:
0584-124 23, 072 214 07 16
mejl: ann.engstrom-aberg@telia.com

Västra kretsen

Ordförande: Anneli Andersson-Berg
(Katrinelundsgymnasiet), Haga Nygata
29 A, 413 01 Göteborg, tel: 031-13 39 96,
0704 156085,
anneli.andersson.berg@educ.goteborg.se

Kronobergskretsen

Ordförande: Peter Bengtsson, Västerports-
vägen 22, 352 62 Växjö,
mejl: peter.bengtsson@personal.tingsryd.se